

Odměny a tresty ve výchovném prostředí rodiny

Stanislav Střelec, Zlatica Bakošová

Abstrakt: Stať se zabývá dílčími výsledky dotazníkového šetření provedeného v České republice a na Slovensku. Záměrem výzkumu bylo zjistit, které způsoby odměňování a trestání dětí školního věku jsou v rodinách užívány a jak často. Výzkumná sonda byla provedena ve 1474 rodinách žijících převážně s dvěma dětmi ve věku 6–14 roků.

Klíčová slova: klíčové pojmy: odměna, trest, rodinná výchova, humanistické tendence, srovnávací výzkum

Východiskem metod odměňování a trestání jsou hodnotící postoje vychovatelů k chování vychovávaných, spojované s očekávanými změnami v psychice a chování vychovávaných. Všeobecně se předpokládá, že schvalování (odměňování) a odsuzování (trestání) působí nejvýrazněji na emocionální stránku dětské (lidské) psychiky. S odměnou jsou zpravidla spojeny libé pocity (uspokojení, radost, štěstí), které u dětí posilují tendenci znovu se projevit tím způsobem, který je oceňován. Trest je naopak většinou provázen nepříjemnými citovými prožitky (lítostí, zahanbením, výčitkami svědomí), které mohou vést k omezení (eliminování) nežádoucích projevů v chování. Odměňování a trestání patří k nejstarším metodám používaným vychovateli a patří také ke způsobům výchovy často užívaným rodiči při výchově dětí. S metodami schvalování a odsuzování je spojena řada úskalí. Účinná aplikace odměny a trestu je závislá na mnoha okolnostech, například na pečlivém posouzení podmínek, které vedly k tomu či onomu chování, na individuálních zvláštnotech dětí, na očekávaných důsledcích odměny nebo trestu atd. Názory na odměňování a trestání dětí se v historickém kontextu měnily. K tendencím, které vyplývají ze současného humanisticky orientovaného pojetí výchovy dětí (viz například Maslow, 1968; Rogers, 1995; Skalková, 1993; Š. Švec, 1991 a jiní), patří:

- orientace na rozvoj pozitivních individuálních osobnostních rysů dítěte,
- upřednostňování preventivního výchovného působení před sankčním,
- preference metod podněcování před metodami tlumení,
- aplikace mírnějších variant metod trestání, které nezasahují dětskou spontánnost, aktivitu a tvořivost,

- preference odměn a trestů morální povahy před jejich variantami materiální nebo fyzické povahy,
- hledání alternativních způsobů pro stabilnější mravní zakotvení norem (východisek) dětského chování a jednání.

Uvedené tendence se někdy střetávají s podmínkami konkrétních výchovných situací a mohou vést u vychovatelů (včetně rodičů) k nejednoznačným závěrům. Jako příklad nám může v této souvislosti posloužit jedna z nejkontroverznějších výchovných metod — tělesný trest, který je možno posuzovat z různých hledisek (viz například Říčan, 1995, s. 66–70). V souvislosti s humánní koncepcí výchovy je třeba konstatovat, že rodina má ze společenského prostředí pro svoje výchovné záměry málo podpory. V životních situacích (přirozených i zprostředkovaných) jsou děti i dospělí často konfrontováni s tím, že k úspěchu, prosperitě a spokojenosti vedou spíše tvrdé (nehumánní) metody a prostředky. V perspektivní orientaci člověka (lidstva) však patří výše uvedené tendence k neodmyslitelným součástem života, morálky a existence demokratické společnosti (viz například Lorenz, 1997).

V letech 1995–1996 byl z iniciativy Mezinárodního střediska pro štúdium rodiny (MŠSR) v Bratislavě připraven a realizován projekt mezinárodního výzkumu „Výchovné prostredie rodiny“. Autorkami a zároveň hlavními řešitelkami výzkumného úkolu byly dr. Zlatica Bakošová, CSc., a dr. Mária Potočárová z Katedry pedagogiky Filozofické fakulty Univerzity Komenského. Obecným cílem projektu bylo vytvořit referenční rámec pro možnost konfrontace výchovného prostředí v rodině s rozdílnou kulturní úrovní, v rozdílných společensko-ekonomických státních seskupeních s rozdílnou úrovní tzv. transformačního procesu. Při spolupráci na tomto výzkumném úkolu se kromě autorek projektu spolupodílel řešitel prof. dr. A. Vukasovič z Chorvatska a doc. dr. S. Střelec z České republiky. Jednou ze specifických výzkumem sledovaných otázek byla problematika odměn a trestů používaných rodiči při výchově dětí.

Príspevek se zabývá dílčími výsledky dotazníkového šetření provedeného v České republice a na Slovensku. Naším záměrem bylo zjistit, které způsoby odměňování a trestání dětí školního věku jsou v rodinách užívány a jak často. Byli jsme si přitom vědomi skutečností, které limitují objektivnost našich závěrů. K těm hlavním patří velikost zkoumaného vzorku a způsob sběru výzkumných dat prostřednictvím dotazníku. Na druhé straně byla realizace výzkumné sondy v obou státech provázena snahou o dodržení kritérií vymezujících reprezentativnost a komparativnost skupin respondentů. Výsledky obou šetření byly statisticky zpracovány v Metodickém centru Slovenského rozhlasu pod vedením sociologa Mgr. P. Haulíka. Kromě sta-

Tab. 1: *Vzdělání respondentů*

	ČR		Slovensko	
	n	%	n	%
základní	70	9,6	51	6,8
střední škola	188	25,8	176	23,6
střední škola s maturitou	307	42,2	360	48,3
vysokoškolské	137	18,8	154	20,6
jiné	26	3,6	5	0,7
celkem	728	100,0	746	100,0

Tab. 2: *Rodinný stav respondentů*

	ČR		Slovensko	
	n	%	n	%
ženatý (vdaná) v prvním manželství	617	84,8	641	85,9
ženatý (vdaná) v opakovaném manželství	48	6,6	46	6,2
rozvedený(á)	52	7,1	38	5,1
svobodná matka	—	—	11	1,5
celkem	728	100,0	746	100,0

tistických metod umožňujících posouzení dat v rovině prvního stupně byla aplikována korelační analýza a testy signifikantnosti — Pearsonův χ^2 , test lineární asociace a kontingenční koeficient.

Předmětem výzkumu se staly rodiny převážně se dvěma dětmi ve věku 6–14 (výjimečně až 18) roků. Dalším výběrovým znakem byla velikost místa, ve kterém rodina žila. Polovina respondentů (rodičů) byla oslovena v některých okresních a bývalých krajských městech a druhá polovina respondentů žila v době konání výzkumu ve vesnicích. Na otázky dotazníku odpovědělo 728 respondentů z České republiky (z toho 533 (73,2 %) žen a 195 (26,8 %) mužů) a 746 respondentů ze Slovenska (z toho 518 (69,4 %) žen a 228 (30,6 %) mužů).

Odměny ve výchovném prostředí rodiny

Které způsoby odměňování jsou v rodinách užívány a jak často? V této souvislosti byly respondentům předloženy k vyjádření čtyři nejběžnější varianty odměňování dítěte:

1. akceptace (uznávání, přijímání) dítěte,
2. slovní ocenění (pochvala),

Tab. 3: Charakter práce respondentů

	ČR		Slovensko	
	n	%	n	%
technický	180	24,7	179	24,0
ekonomický	164	22,5	159	21,3
společenskovední	71	9,8	63	8,4
umělecký	9	1,2	10	1,3
jiný	231	31,7	178	23,9
nezaměstnaní	73	10,1	157	21,0
celkem	728	100,0	746	100,0

Tab. 4: Frekvence používání odměn (Česká republika)

varianta odměny	trvale		občas		vůbec ne	
	n	%	n	%	n	%
akceptace	324	45,6	363	51,1	23	3,3
pochvala	504	69,8	209	28,9	9	1,3
výhoda	24	3,3	551	76,5	145	20,1
dary a peníze	9	1,3	388	54,1	320	44,6

3. výhody, které si dítě přeje,
4. materiální dary a peníze.

U každé alternativy se respondenti vyjadřovali prostřednictvím jednoduché bodové škály postihující frekvenci jejího používání (1 — trvale, 2 — občas, 3 — vůbec ne). K jakým výsledkům jsme dospěli:

Z pedagogicko-psychologického hlediska patří tradičně k nejuznávanějším způsobům odměňování dítěte jeho akceptace, provázená slovním oceněním (pochvalou). S těmito způsoby výchovy jsou spojovány pocity dítěte,

Tab. 5: Frekvence používání odměn (Slovensko)

varianta odměny	trvale		občas		vůbec ne	
	n	%	n	%	n	%
akceptace	465	63,3	191	25,9	80	10,9
pochvala	547	73,2	190	25,6	9	1,2
výhoda	53	7,1	564	75,6	129	17,3
dary a peníze	15	2,0	365	48,9	366	49,1

že je svými rodiči přijímáno a že je důležitou součástí rodiny a její životní pohody. Odměny spočívající ve výhodách, které si dítě přeje (včetně dárků a peněz), jsou považovány spíše za příležitostné výchovné techniky, které jsou zcela přirozené například v případě narozenin, svátků, delšího odloučení, ale ne již jako součást běžné výchovné praxe v rodině. Připomínají vztah — něco za něco, který se jeví v různých souvislostech rodinného soužití jako problematický.

Z odpovědí respondentů vyplývá, že rodiče nejčastěji odměňují svoje děti slovním oceněním (pochvalou) nebo akceptací (projevy uznání, přijímání) dítěte. Teprve potom jsou děti oceňovány výhodami, které si přejí, případně materiálními dary nebo penězi. Výraznější rozdíly vykazují odpovědi respondentů u bodového hodnocení vyjadřujícího nejčastější (trvalou) aplikaci některého ze způsobů odměňování a také naopak absenci tohoto způsobu odměňování při výchově dítěte v rodině.

Rozdíly v odpovědích jednotlivých skupin respondentů jsou zejména v korelaci mezi způsobem odměňování a vzděláním respondentů.

Z analýzy údajů dotazníkového šetření vyplývá, že jsou různé varianty akceptace, slovní pochvaly a poskytování výhod, které si dítě přeje, častěji užívány při výchově dětí v rodinách respondentů (rodičů), kteří dosáhli vyššího vzdělání (střední škola s maturitou, VŠ). Materiální dary a peníze jsou jako způsob odměny častěji užívány v rodinách respondentů se základním vzděláním a vyučených v oboru ve srovnání s ostatními vzdělanostními kategoriemi rodičů. Při sledování dalších vztahů jsme zjistili, že se jeví jako opodstatněná také korelace mezi způsobem odměňování a pohlavím rodičů. Například častěji (trvale a občas) odměňují své děti materiálními dary více muži (otcové) než ženy (matky). Jako statisticky významný se ukázal také vztah mezi charakterem práce rodičů a odměňováním dětí materiálními dary. Naše šetření potvrdilo obecné mínění, že dary a peníze odměňují častěji svoje děti rodiče ekonomického (podnikatelského) profesního zaměření, ve srovnání s rodiči (respondenty) zaměstnanými v jiných profesních oblastech (společensko-vědních, uměleckých, technických a jiných). Jako málo významné se ukázaly korelační vztahy mezi způsoby odměňování a rodinným stavem respondentů žijících ve městech a na vesnicích.

Tresty ve výchovném prostředí rodiny

Které způsoby trestání jsou v rodinách užívány a jak často? Respondentům bylo předloženo šest nejběžnějších variant trestání dítěte:

1. zákaz oblíbených činností,
2. domácí vězení,

Tab. 6: *Frekvence používání trestů (Česká republika)*

varianta trestu	trvale		občas		vůbec ne	
	n	%	n	%	n	%
zákaz oblíbené činnosti	48	6,6	518	71,2	137	18,8
domácí vězení	10	1,4	232	31,9	460	63,2
křik	52	7,1	571	78,4	87	12,0
vyhrožování	19	2,6	269	37,0	411	56,5
mlčení	10	1,4	202	27,7	492	67,6
tělesný trest	5	0,7	323	44,4	366	50,3

(k jednotlivým variantám se nevyjádřilo 18–34 respondentů)

Tab. 7: *Frekvence používání trestů (Slovensko)*

varianta trestu	trvale		občas		vůbec ne	
	n	%	n	%	n	%
zákaz oblíbené činnosti	53	7,1	497	66,5	191	25,4
domácí vězení	12	1,6	164	22,4	555	76,0
křik	62	8,4	556	75,3	120	16,3
vyhrožování	11	1,5	215	29,3	507	69,2
mlčení	10	1,4	193	26,3	532	72,4
tělesný trest	12	1,6	342	46,8	377	51,6

(k jednotlivým variantám se nevyjádřilo 5–15 respondentů)

3. křik,
4. vyhrožování,
5. mlčení,
6. tělesný trest.

U každé alternativy se respondenti opět vyjadřovali prostřednictvím jednoduché bodové škály postihující frekvenci jejího používání (1 — trvale, 2 — občas, 3 — vůbec ne). K jakým výsledkům jsme dospěli:

Z výsledků dotazníkového šetření vyplývá, že k nejčastěji užívaným způsobům trestání dětí školního věku patří křik provázený výčitkami rodičů a zákaz vykonávání oblíbených činností. V menší míře trestají rodiče své děti tělesně, výhrůzkami, domácím vězením nebo s dětmi odmítají komunikovat. Ze souhrnných údajů však také vyplývá, že více než polovina rodičů nepoužívá většinu posuzovaných sankčních výchovných metod vůbec.

Výsledky výzkumných sond upozorňují na některé nepřehlédnutelné skutečnosti. Například na to, že křik, který je užíván trvale nebo občas v téměř 85 % rodin respondentů je sice jen verbálním výchovným prostředkem, který zdánlivě vypadá nevinně, ale v praxi rodinné výchovy často vyvolává nervozitu, napětí a vede jen výjimečně k očekávaným dlouhodobějším reakcím vychovávaných. V tomto smyslu se jeví jako účinnější prostředek výchovy — zákaz oblíbených činností dětem, i když je jeho aplikace spojena také s některými úskalími. K nejproblematičtějším prostředkům rodinné výchovy dětí patří tělesný trest. Kontroverznost tohoto prostředku spočívá v tom, že:

- jeho užívání má v našich rodinách určitou tradici,
- přináší bezprostřední efekt,
- je časově nenáročný atd.

Na druhé straně tělesný trest zpravidla:

- neřeší podstatu výchovného problému,
- může být pro děti signálem (příkladem) násilí,
- je projevem bezmocnosti vychovatelů,
- děti jsou proti tomuto prostředku bezbranné,
- uráží lidskou (dětskou) důstojnost,
- je neslučitelný s právy dítěte atd.

Z údajů šetření dále vyplývá, že některými způsoby jsou trestány děti v rodinách ve stejném rozsahu, bez ohledu na dosaženou vzdělanostní úroveň rodičů. Je tomu tak v případě zákazu oblíbených činností, křiku (spojeného s výčitkami) a vyhrožování. Korelace mezi vzděláním rodičů (respondentů) se jeví statisticky významnější v případě trestání dětí domácím vězením a mlčením. Obě tyto výchovné sankce jsou užívány tím méně, čím je vyšší vzdělanostní status rodičů. Rozdílné výsledky, v korelaci se vzděláním respondentů, vykazují sondy uskutečněné v České republice a na Slovensku v případě tělesného trestu. V České republice byly zastoupeny tělesné tresty ve stejném rozsahu ve výchovné praxi rodičů se základním vzděláním i v rodinách vysokoškolsky vzdělaných rodičů. Na Slovensku uváděli respondenti se základním vzděláním častější aplikaci tělesného trestu (ve srovnání s respondenty (rodiči) s úplným středoškolským a vysokoškolským vzděláním). Svě děti trestají častěji matky než otcové. Některé způsoby trestání se ukázaly statisticky významné v korelaci s rodinným stavem respondentů. Například aplikaci domácího vězení přiznávali častěji rodiče žijící v opakovaných manželstvích. Tělesné trestání uplatňovali jako výchovný prostředek častěji rodiče žijící v prvním manželství než ženatí (vdané) v opakovaných manželstvích a rozvedení. Respondenti žijící v prvním manželství uváděli (častěji

než ostatní) aplikaci trestů spojených se zákazem oblíbených činností dětí, křik s výčitkami a vyhrožování dětem.

Závěr

Naše výzkumné sondy neumožnily proniknout hlouběji do vnitřních souvislostí zkoumaných jevů. Nevíme například, za co rodiče odměňují a trestají svoje děti. Neznáme míru jejich výchovatelské způsobilosti, s níž byly aplikovány jednotlivé metody. Nemůžeme si například dovolit odhadnout, v kolika případech překračují rodiče své kompetence (a práva svých dětí) a spíše svým dětem ubližují než prospívají. Tyto údaje jsou zjiitelné prostřednictvím jiných výzkumných metod. Naším záměrem bylo postižení některých tendencí, které se v souvislosti s odměňováním a trestáním dětí školního věku projevují v jejich rodinném prostředí. Na základě zjištěných dat si však můžeme dovolit následující závěry:

- výzkumné sondy neprokázaly významnější rozdíly ve variantách a frekvencích používání metod odměňování a trestání u rodičů v České republice a na Slovensku,
- při rodinné výchově dětí jsou častěji uplatňovány metody odměňování než trestání,
- varianty a frekvence používání výchovných metod jsou závislé také na vzdělanostním statusu rodiny,
- k nejméně používaným metodám odměňování patří pochvala a akceptace dítěte, užívané častěji rodiči s vyšším vzděláním,
- materiální dary a peníze jsou častěji užívány jako výchovné prostředky v rodinách respondentů s nižším vzděláním a v rodinách s ekonomickým profesním zaměřením,
- dárky a peníze odměňují své děti častěji otcové než matky,
- v pořadí podle frekvence užívání patří k častěji užívaným způsobům trestání dětí křik rodičů spojený s výčitkami, zákaz oblíbených činností dětí, tělesné tresty, výhrůžky dětem, domácí vězení a přerušovaná komunikace s dětmi,
- své děti trestají častěji matky než otcové,
- většina z těchto variant trestání je častěji používána v rodinách rodičů žijících v prvním manželství, ve srovnání s rodiči rozvedenými nebo žijícími v opakovaných manželstvích.

Z výsledků šetření nepřímo vyplynula také otázka připravenosti rodičů na výchovu svých dětí. Víme, že za určitých okolností nemusejí rodiče (vychovatelé) vůbec děti trestat, že například účinné užívání metod odměňování omezuje prostor pro aplikaci trestů atd. Efektivní výchova (včetně

metod odměňování a trestání) předpokládá u rodičů určitou úroveň jejich výchovatelské způsobilosti (pedagogické gramotnosti). Její utváření je dlouhodobým (celoživotním) procesem, na kterém by se měla vedle rodiny výrazněji spolupodílet také škola, kterou žáci jako budoucí rodiče navštěvují, sdělovací prostředky a další činitelé společenského prostředí. V této souvislosti platí, že nejen v případě zdraví, ale také při výchově je prevence mnohem účinnější než napravování.

Literatura:

- [1] Lorenz, K.: Odumírání lidskosti. Mladá fronta, Praha 1997.
- [2] Maslow, A. H.: Toward a Psychology of Being. Litton, London 1968.
- [3] Matějček, L.: Po dobrém nebo po zlém? Portál, Praha 1995.
- [4] Rogge, J. U.: Děti potřebují hranice. Portál, Praha 1996.
- [5] Rogers, C. R.: Ako byť sám sebou. Iris, Bratislava 1995.
- [6] Říčan, P.: Agresivita a šikana mezi dětmi. Portál, Praha 1995.
- [7] Skalková, J.: Humanizace vzdělání a výchovy jako soudobý pedagogický problém. Univerzita J. E. Purkyně, 1993.
- [8] Švec, Š.: Humanizácia všeobecného vzdelávania. Pedagogická revue č. 5, 1991, roč. 48, s. 342–349.
- [9] Vaníčková, E. a kol.: Tresty v rodine: Výchova alebo násilie? Psychológia a patopsychológia dieťaťa č. 3, 1994, s. 222–231.
- [10] Zelina, M.: Metódy na udržanie nového správania. Rodina a škola č. 2, 1996, s. 5.
- [11] Zelinová, M.: Motivovanie odmenami. Predškolská výchova č. 10, 1995–96, s. 11.

STŘELEEC, S. — BAKOŠOVÁ, Z.: Odměny a tresty ve výchovném prostředí rodiny. Pedagogická orientace 1997, 3, s. 71–79, ISSN 1211–4669.

Adresa autorů: Doc. PhDr. Stanislav Střelec, CSc., KP PdF MU Brno, Poříčí 31, 662 80 Brno
PhDr. Zlatica Bakošová, CSc., FF UK Bratislava, Gondova 2, Bratislava, Slovensko